

MIN BARNDOMS STAD

Uppsala vid slutet av 1800- och början av 1900-talet

Något om stadens historia

Landskapet kring Uppsala var för 1000 år sedan helt annorlunda än som nu. Mälaren gick genom sundet vid Flottsund över Kungsängarna fram till nuvarande hamnen. Fyrisån var segelbar för vikingarnas drakskepp fram till Gamla Uppsala eller ännu längre in i landet. Men på grund av landhöjningen drog Mälaren sig tillbaka. Fyrisån bildade tre mindre vattenfall mellan Gamla Uppsala och hamnen, och blev därför svårare att segla uppför. Då beslöt man att flytta kyrkan och andra byggnader från Gamla Uppsala till hamnen och på de högre delarna vid hamnen började så bebyggelsen. Man byggde efter dåtida mått höga hus med stora salar. Ty order Uppsala betyder de höga salarnas stad. Staden delas genom Fyrisån i två delar. På dess östra sida ligger stadsdelarna Svartbäcken och Kungsängen, samt på dess västra sida Fjärdingen som är stadens äldsta del och Luthagen som är dess yngsta del. Sedan dess har nya stadsdelar tillkommit, men fanns ej vid sekelskiftet. Stadens invånarantal var omkring 2000 och var således en storstad. Framför allt var, är och förblir Uppsala ungdomens stad. Några tusen ungdomar från hela landet besöker årligen universitetet med dess olika fakulteter, folkskoleseminariet, Fjällstedska skolan för präster, de två högre läroverken med flera skolor. Det syntes tydligt på gator och affärslivet då skolorna tog ferier.

Affärslivet

De flesta affärer voro belägna invid Svartbäcks-, Kungsängs-, Vaksala-, och Drottninggatorna samt kring Fyristorg och Sankt Eriks Torg.

Affärsägarna av vilka de flesta även voro gårdsägare hade på sina bakgårdar stallar för böndernas hästar och en bodkammare där de kunde ställa sitt matsäcksskrin och andra tillhörigheter medan de var i staden, allt gratis. I dessa affärer fanns nästan allt vad bönderna behövde handla med sig hem. Det var bönderna som drog pengar till staden. Visserligen fick de betalt för sina produkter de hade med sig, men sedan de handlat vad de skulle ha med sig hem var det inte så mycket kvar i plånboken. Och då de sedan på kvällen åkte hem, mer eller mindre nyktra, anordnades kappkörning ut genom tullarna som utfartsvägarna kallades sen gammalt. Affärerna voro som regel öppna från 7 till 7. Mjölks- och brödaaffärer dock från 6 till 9. Krogen och några affärer från kl. 9 till 11 och 12 på natten. Onsdagar och lördagar samt dag före helg var det torgdagar. På Fyristorg sålde trädgårdsmästarna sina alster. Där sålde även landsbygdens småbrukare ägg, smör, höns, gran- och tallris, vilda blommor, vispar och kvastar o.d. Böndernas torg var Vaksala torg och stortorget där de sålde hö, halm, säd, potatis, ved och hela djurkroppar. Och på Sankt Eriks torg köttvaror och fisk. Torgaffärerna började kl. 6 och skulle vara slut kl. 3, men återförsäljare, så kallade månglare, fick stå så länge de ville. De hade sina bestämda platser och städade efter sig själva. Dessa månglare var uppe i god tid för att hinna köpa upp av bönder och trädgårdsmästare vad de ville ha och ibland kom det till skarpa ordväxlingar dem emellan och då sparades det inte på mustiga uttryck. På Sankt Eriks- och Fyristorg fanns varje dag ett par kaffestånd där det gick att få en halv kopp kaffe för 5 öre och en hel kopp med påtår för 7 öre, samt bröd efter behag. Stadiga hembakade bullar för 2 öre och pepparkakor för 1 öre. På en del ställen på öppna platser vid gator och parker stod gummor och sålde hembakade kakor och karameller, inte gjorde de stora affärer men de tycktes klara sig för man såg dem på samma plats år efter år. En och annan firma började komma med nymodigheter. Så hade en importfirma, Percy F. Luck, öppnat fruktaffär på Svartbäcksgatan och sålde endast frukt och utländska saker som persikor, druvor, kokosnötter och dylika

sydfrukter. Affären gick bra och började efterföljas av andra. En annan firma började sälja rostat kaffe men den firman möttes med misstro, man ville bränna sitt kaffe själv men då den höll låga priser och många sorters kaffe fick även den alltför kunder. En slakteriaffär vid stora torget ombildades till charkuteriaffär och sålde alla slag av köttvaror pryddigt upplagda på fat. Denna affär fick stor framgång så att snart fick alla köttaffärer lov att följa efter. Ett nykterhetskafé vid Vaksalagatan där endast läskedrycker och kaffe serverades gick sämre, man ville helst ha sin ölhalva. Men ett bageri som omvandlades till konditori och kafé gick bättre. En viktig del av affärslivet är bankerna. Då hade varje större bank rätt att utge egna sedlar. Uppsalabanken hade sina sedlar stämplade med en bild av Sankt Erik. Denna sedelutgivningsrätt kom bort i början av 1900-talet. Nu är det endast Riksbanken som har rätt att ge ut sedlar.

Industri

Industrin är en del av affärslivet, men det är industrin som gjort det ekonomiska uppsvinget som vi nu har. Den var vid denna tid endast i barnaåren. Den elektriska kraften var ännu inte utvecklad. Det fanns ånga och gas, men ångmaskinerna var för stora och otympliga samt slukade för mycket bränsle för att vara ekonomiska och gasturbiner voro beroende av gasverket och dess import av stenkol. I Uppsala gav tegelbruken sysselsättning åt många människor, det fanns 9 stycken tegelbruk varav 4 i Svartbäcken. En ångkvarn och en vattenkvarn malde upplandslättens säd till mjöl och gryn och sände per järnväg ut sina produkter över landet. Vid Ekeby tillverkades kakelugnar som voro världsberömda och gingo på export till flera länder. Fem stycken bryggerier bryggde öl, pilsner, porter och läskedrycker för stadens och landsbygdens behov. Vid Svartbäcksgatan var ett stort brännvinsbryggeri där bönderna fraktade säd och potatis samt tog som bakfrakt mäsik till hästar och höns samt drank i stora tunnor till kor, oxar och svin. I Kungsängen var Gahns tvålfabrik redan i full gång och utvidgade för fullt. Vid hamnen fanns gasverk, sågverk, pressjästfabrik samt en snickerifabrik. Vid Svartbäcksgatan hade Nyman börjat med en velocipedverkstad. Invid ån var en färgerifabrik där garn och tyger bytte färg, samt två garverier där djurhudar bereddades till läder. Från dessa båda ställen trängde ingen vidare god doft. Men hygien var inte så utbredd då, folk klarade sig ändå. Vid Dragarbrunnsgatan fanns en gelbgjutare som tillverkade klockor, allt ifrån stora kyrkklockor till små hästpinglor. Några bagerier höll staden med färskt bröd. De hade nattarbete för kl. 6 när brödbutikerna öppnade skulle brödet finnas i butiken. Vid Svartbäcksgatan började byggas en skofabrik. De båda apoteken hade även läskedrycksfabriker där kolsyrat vatten, sockerdricka och lemonad var huvudtillverkningen. I Eriksbergsskogen var det stenhuggeri där gravvårdar och andra stenhuggeriarbeten utfördes. Där togs även ut sten till grundbyggen, gatsten och dylikt. På Bewes lergodsfabrik vid Kungsgatan tillverkades alla slag av lergods för hushåll och prydnader. Jag tror knappast att jag glömt någon annan viktig industri och övergår därför till hantverket.

Hantverket

Detta är industrins föregångare men fordrar mera yrkesskicklighet av sin man än vad industrin fordrar av varje däri deltagande individ. Det gamla yrket skomakare har nästan uppgått i industriens skofabriker, men lappskomakare behövs det så länge människan använder skodon, och priset för ett par nya skor inte är större än lagningen. Skräddaren däremot har klarat sig bättre. Det började finnas färdigsyddade kläder, men passformen var dålig, så att om någon ville ha en väl avpassad kostym måste han gå till skräddaren och beställa. Detta gällde även vad damerna beträffar. Smeden fanns kvar i sitt ursprungliga skick där han stod vid stället, sotig och svart och hamrade ut järnet till olika föremål. Vagnmakaren likaså där han gjorde vagnar och slädar. Dessa båda yrkesmän voro många gånger samma personer ty smeden smidde allt mindre till vagn och kälke. En snickare skulle inte endast kunna bygga ett hus utan även göra möbler och annat som tillhör träarbetet. Ett yrke som nu är så gott som borta är hovslagaren. Då fanns det gott om hästar så att flera stycken

hade fullt arbete. Plåtslagaren tillverkade allehanda saker för hushållen samt plåttak på byggnaderna och andra plåtarbeten. Sotaren med sin lilla stege på axel och viskor och rakor i handen gjorde då som nu rent i skorstenspipor, kakelugnar och spisar. Bildhuggarens yrke är så gott som borta, han gjorde takrosetter av gips i rummen och ovanför dörrarna, träsniderier och andra dekorationer på byggnaderna, prydnadsaker i gips och trä, dekorationer till möbler och dylikt. Nu skall allt vara slätstruket, några utsirningar får ej finnas på vare sig möbler eller hus. Bokbinderi och tryckeri hade då samma funktion som nu, kanske med den ändringen att allt nu göres med maskiner i stället för handleder och yrket har mera övergått till industri. Ett allmänt bruk var att använda kopparkärl i hemmen, så att kopparslagarna och förtennaren hade full sysselsättning. Urmakare sålde och lagade klockor. Guldsmeden såg till att förlovningsringarna voro av 18 karat guld samt tjocka och breda, inte som nu trådsmala. Hembagerierna bakade bullar och skorpor som sedan såldes i hemmen genom särskilda bud. Det var kvinnor och barn som gingo omkring med brödkorgarna. Inget lätt arbete att springa i trapporna med en tung korg på armen.

Samfärdseln

För långa resor voro järnvägarna Uppsala-Stockholm, Uppsala-Gävle, Uppsala-Sala och Norrtälje smalspåriga järnväg. För kortare resor användes häst. Det fanns många åkerier i staden. De flesta hade grovkörning men det fanns även de som hade endast droskåkning som levebröd. Ångbåten gick dagligen till Sigtuna, Stockholm med flera platser. Velocipeden började komma i allmänt bruk. Till samfärdsel kan och räknas telefon, telegraf och post. Telefon var inte som nu allmän egendom, men fanns i en del affärer och bostäder. Det var två telefonbolag som konkurrerade med varandra, Riks och Allmänna. Telegrafan var då som nu statens egendom och telegrafstation fanns på Östra Ågatan. För postens, telegrafens och telefonens räkning uppfördes ett stort hus omfattande ett helt kvarter i Kungsängen. I detta hus inrymdes även riksbankens lokaler. I början av 1900-talet kom den elektriska spårvägen igång.

Byggnadsverksamheten

var stor. Staten höll på med uppförande av byggnader för det nyuppsatta Upplands artilleriregemente. Universitetet utvidgade sina lokaler vid Engelska parken för undervisningar i Kemi och Fysik samt vid Akademiska Sjukhuset. En hel stadsdel höll på att byggas i Luthagen till bostäder huvudsakligen åt lärare och tjänstemän. Även på andra ställen byggdes bostadshus både stora hyreskaserner och mindre egna villor. Det sämsta med denna verksamhet var att den nästan totalt låg nere under januari till mars. Det gick inte att bygga under vintermånaderna på grund av kylan. Murbruket frös sönder, färgerna sutto inte kvar endast grundläggning och träarbeten kunde utföras under vintern. Så en del byggnadsarbetare hade det svårt under denna tid. De som voro sparsamma och hade undan en slant på sommaren klarade sig nog, men de som lade förtjänsten i krogens kassa fick fara illa. Det fanns ingen socialbyrå då att hämta pengar hos. Några extra förtjänster kunde fås genom isupptagning. De många bryggerierna och bagerierna behövde is. Snöskottning för staden och enskildas räkning var ett annat extra jobb. Vedhuggning var ett tredje. Det var många lärare, tjänstemän och andra som inte högg sin ved själva, men det gick mycket ved åt till spisar och kakelugnar och den som passade på kunde förtjäna någon krona. Timpengarna var inte så stora i något fack, från 20 öre till 35 öre per timme var genomsnittspriset samt för dagpenning med mat 1 krona per dag. Lång arbetstid av 10–12 timmar per dag var vanligt. Folk i allmänhet hade det fattigt, men voro mer nöjda då än nu, åtminstone var ungdomen hyggligare i sitt sätt och uppförande.

Belysningen

bestod av stearinljus, gas och fotogen. Ljusen kom väl mest till användning i lyktor och vid jul, då det skulle vara mera ljus än vanligt. Fotogenen var den vanligaste, den fanns både i koja och slott. Skillnaden var lampans utseende och

storlek. I fattiga hem var det kanske bara en liten plåtlampa över spisen i köket och en mindre fotlampa i kammaren. Då det i de bättre lottade hemmen fanns både taklampor med slipade glasprismor och vackert utsirade fotlampor. Gasen användes mest som gatubelysning, men började även användas inomhus. Gatlamporna tändes och släcktes av en man som kallades "lykttändaren". Han hade fullt upp med arbete med att torka glasen rena, tända och släcka.

Klädedräkten

var kanske inte så mycket annorlunda än nu. Största skillnaden låg nog i kvinnodräkten, där skulle det (om det var fint) vara långa kjolar som släpade på marken och en stor hatt fastsatt i håret med långa nålar. Knäppkängor eller snörkängor med långa skaft som räckte nästan i knävecket. Om det modet var tokigare än nutidens må vara osagt. För männens del var det som finast med hög hatt, hög krage, bonjour eller frack, annars dugde vanlig kavaj och plommonstop. På fötterna kängor eller stövlar. Några gummiskodon fanns icke annat än galoscher. Pojkar och yngre män bar alltid vegamössa, till vardags och även på söndagarna.

Nöjen och festligheter

Under vintermånaderna kom allt emellanåt teatersällskap och uppträdde på teatern, där det i stort sett brukade vara fullt hus. Musiksällskap höll konserter dels på teatern och dels på stadshotellets festvåning eller på Gillet. När isen var säker på ån gjordes en skridskobana på ån mellan Järnbrogatan och Skolgatan. Där var på kvällarna upplyst med lyktor och alla hade tillträde mot en avgift av 10 öre. Ibland anordnades tävlingar med pris för den skickligaste, och då var där mycket folk och såg på. I februari var distingsmarknaden som varade i tre dagar. Distingsmarknaden hade gamla anor, den första firades redan under hednatiden då svearna kommo tillsammans vid Gamla Uppsala för köpenskap och blota eller offra till gudarna. Vid den marknaden kommo lappar med renkött och renhorn, jägare från hela landet med pälsverk, dalkarlar med laggkärl och många andra med nyttiga varor. Men även nöjesfolk passade på för att förtjäna en slant. Det var i allmänhet för kallt i deras oeldade tält och på karusellen för att det skulle bli någon större tillslutning. Då gjorde krogar och ölkaféer bättre affärer. Den sista april, Valborgsmässoaftonen, gick det livligt till, då skulle vintern motas bort på allvar. Då tändes stora eldar på alla platser där det ej var eldfarligt. Studentsånger ljöd från slottsbacken och så gott som hela staden var i rörelse. Ännu festligare var det 1 maj, då studenterna höll karnevalståg från Odinslund genom Drottninggatan. Där var så packat av folk att knappast en katt kunde komma fram, men det var inte så noga för det fanns inga motorfordon som skulle fram och kom det någon hästskjuts fick den ta andra vägar. I mitten av maj var det vårfest i botaniska trädgården, där serverades då kaffe och punsch men inträde var 1 krona. Vid midsommar var majstång rest på Polackbacken, vid artilleriet, Sommarro, Gamla Uppsala och där dansades så gott som hela natten. Under sommaren spelade musikkåren vid Flustret, Rullan, Grindstugan och Sommarro på kvällarna till klockan 11. Mycket folk hade detta som gratisnöje. På söndagar packade många sina matsäckskorgar och gingo ut i parkerna för att i gröngräset njuta av sol och mat. Nykterhets- och religiösa föreningar hyrde båtar och företog lustresor ut på Mälaren. Skarpskytteföreningen hade skyttefester med kaffe och läskedrycker. Cykelklubben Tor höll cykeltävlingar och för att kunna få en slant i kassan en och annan fest med prisutdelningar, kaffe och läskedrycker. På höstsidan hölls simuppväsning i badhuset vid Svartbäcksån. Där visades vad under sommaren utträttats inom simkonstens område. Där visades rygg- och bröstsim, hopp från höjder både på huvudet och fötter, livräddning, dykning och dylikt. En del tog kandidat och andra magisterexamen. Själv tog jag kandidatexamen år 1892. Vid dessa uppväsningar var det mycket folk på stranden mitt för badhuset och såg på. I oktober månad kom höstmarknaden, den kanske man inte direkt kan kalla nöjeställning utan mera som affärstillställning, men Feithska tomten var överfull av allehanda nöjestält från skäggiga damen till karusell, kraftmätare till vaxkabinett. Cirkus till Glada Kalle med munspelet. Allt mellan himmel och jord gick

att få se. Tittskåp, negrer och hottentotter, människoätare och indianer. Braziljack och cowboys mm. Marknaden varade hela veckan och var förlagd till stadens största torg, Vaksala torg. Nu skulle landsbygden och staden köpa sitt vinterförråd av frukt, vitkål, rotsaker, lök och dylikt. Kålen såldes efter skock d.v.s. 60 stycken. Frukt och rotsaker efter kapp = 5 liter eller fjärding = 30 liter. Det var stora massor som omsattes. Jag minns när jag var vid Krusenbergs körde vi in med fyra stora skindor fulla med rotsaker och vitkål och sedan sändes ytterligare påfyllning på båt. Men det var inte endast trädgårdsalster som såldes. Bönderna kom med stora lass säd, potatis, ved och allt vad de producerade. Hemslöjdare med laggkärl, korgar och sådant. Hembakade karameller och kakor hade också god omsättning, men inget sådant skräp som nu finnes på marknaden hade kommit i bruk. De flesta av försäljarna kom på söndagseftermiddagen och stod kvar till lördag klockan 12 då affärerna var slut och torget fritt klockan 1. Sen vidtog rengöringen. Under nätterna fick försäljarna turas om att vakta kassan, jag hörde aldrig att det var något försök till stöld.

Skrivet i Karlskoga den 2 januari 1957

Axel Larsson